

АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ
С. М. КИРОВ адына АЗЭРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЭЛДАЗМАЛАРЫ ХӘЗИНӘСИНДӘН

Ш. Х. ХӘЛИЛОВ

«ЭСРАРНАМӘ»НИН ДИЛИ

ӨНСӨЗ

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Елми-Нәшијјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору Ч. В. ГӘНРӘМАНОВ

Хәлилов Ш. Х.

«Эсрарнамә»нин дили. — Бакы: Елм, 1988. — 188 сәх.

«Эсрарнамә» Азәрбајҹан дилинин тарихи инициафынын, һәмчинин мүасир дәлчилүүнүн эсас проблемләриндән бирин олан тарихи диалекто-локијанын тәдгиги учун гијметли материалдары.

Монографијанын кириш ниссәсендә эсэрин јарапдыгы дөврүн тарихи-сијаси шәрантى, XV эсрин әдәби дили, онун диалектологиясы, лугат тәркиби, фонетик системи ва грамматик гурулушу нәзәрән кеччирилди. Даңа сонра мұхтәлиф грамматик категоријаларын инициафы тәһлили верилир, онларын дәтигләштирilmәсін вә нормалаштырылмасы процесси тәдгиг олунур.

«Эсрарнамә»дә тәсадүф едилән һәр бир мараглы дил факты дикер аналоjи әдәби-бәдии абидаләрин дили, о чумладан гәдим түрк язылы абидаләрни илә мугайисе едилди, орадакы диалект вә ләйчәләрни соңраки агибети изләнди. Монографијанын сонунан гәдим Азәрбајҹан сөзләриндән ибарат лугат әлава едилмишdir.

Азәрбајҹан дили тарихи мүтәхессиеләрин, тәләбә филологлар үчүн нәзәрәдә тутулур.

X 460200000-78
655(2)-88 16-89

© «Елм» нәшијјаты, 1988

XIII--XVI јүзилликләрдә Азәрбајҹан дилиндә бир сыра ирили-хырдалы, бөјүклү-кичикли әдәби-бәдии дил нүмүнәләри јарапнышдыр ки, онларын бир чоху бу күн белэ елм аләминә мә’лум дејил, башга бир гисми әсрләр бојудур ки, Гәрбин вә Шәргин китабханаларында дәмир сејфләр ичәрисинде «әзиزلәнир», горујучу шүшәләр архасындан вәтәнә сары «бојланыр», гүрбәтдән өз доғма јурдуна дөнмәк, әсл саһибинә.govушмаг һәсрәти илә «јашајыр», дикәр гисминин исә һәлә дә мүәjjән сәбәбләр узүндән мәнсублуғу мубаһисәли вә үнваны долашыгдыр. Һәлә бу бир јана галсын, Мирзә Җәлил демишкән «мәзәси» будур ки, орта әсрләрдә мејдана чыхмыш бу абидаләрин јазылы дил нүмүнәләринин бир чоху да гүрбәтдә дејил, мәһз бурада — Азәрбајҹан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Институтунда мөвчуд олуб, сәбрлә тәдгиг олуначағы күнү көзләјир. Әдәби-бәдии дилимизин бу јадикарларыны мүндәричесиндән, гајесиндән, идејасындан вә бәдии дәјериндән асылы олмајараг бир јерә топламаг, онлары саф-чүрүк етмәк, дүзкүн үнванларыны мүәjjәнләшдирмәк, һәр чур мубаһисәләр елми шәкилдә сон гојмаг вахты артыг чохдан кәлиб чатышылдыр. Чүнки бу проблемләр һәлә едилмәдән, әдәби-бәдии дилимизин бу јадикарлары элимиzin алтында олмадан, мејданда оланлар исә һәртәрәфли арашдырылмадан, нә јазылы дилимизин тарихине јаратмаг, нә онун лүгәт тәркиби, фонетик системи, грамматик гурулушу һагтында там вә гәти бир елми фикир сөjlәмәк, нә дә ки, дилимизин гәдим гајнаглара малик олмасы кими тәкзибидилмәз бир факты дүнjaја е’лан етмәк мүмкүндүр. Дил ичтимаи шүур формаларындан бәлкә дә ән биринчисидир ки, haј-кујә, куруттулу ибарәләрә, јуксәк пафоса дејил, конкрет фактлары исә абидаләр, јазылы дил нүмүнәләри верир.

«Эсрарнамә» орта әсрләрдә Азәрбајҹан дилиндә јарапныш әдәби материалларымыз ичәрисинде өз дәјәри вә мәзийәтләри илә сечилән абидаләримиздәндир. Абидаләrinin дәјәри һәр шејдән әvvәл ондадыр ки, о «Эсрарна-

мэ»), классик эн'энелэрлэ, үмумхалг данышыг дили хүсүсийжтэлэринин вэхдэтиндэн доғмушудур. Икинчи хүсүсийжтэй исээ өз чэкиси етибарилэ даха ағыр кэлир. Демэли, абицэний тэдгиги бир тэрэфдэн гэдим гајнаглара малик Азэрбајчан дили тарихинин өјренилмэси, ажрыајры грамматик категоријаларын тарихи инкишафынын излэнилмэси ишинэ јардым едирсэ, дикэр тэрэфдэн јарандыгы дөврүн (XV эср) үмумхалг данышыг дили наагында мүэjjэн тэсэввүр јарадыр ки, бу да өз нөвбэснндэ кэлэчэкдэ мэjdана чыхачаг тарихи-диалектологија учун зэнкин материал вермишолур.

Мэ'лум олдуу кими, «Эсарнамэ» тэрки-дүнжалыг идејаларына, дини-мистик бојалара бүрүнмүш дидактик-нэсижтамиз бир эсэrdir. Эсэр мундэричэси бэдии дэјэри етибарилэ өз өмрүнү бэлкэ дэ бу күн артыг баша вурмушдур. Лакин мэсэлэjэ дилчилек бахымындан ја нашдыгда, «Эсарнамэ» нэинки тэдгигата лаижгидир, нэтта вачиб вэ зэруридир. Чунки абицэ беш јүз ил бундан габагкы өдэби-бэдии дилимиз, онун диалект өсасы, мөвчуд үслубларын чэкиси, лүгэти тэркиби, фонетик системи, грамматик гурулушу наагында мүэjjэн тэсэввүр јарадыр. Бир дэ ахы С. Элизадэний јаңдыгы кими, «дини өдэбијат» вэ «дини өдэбијатын дили» ифадэлэри филологи чэхэйтдэн ejni дејилдир. Грамматик формалар дини мэзмундан горхмур¹. Унутмаг олмаз ки, эн гаты мүртэчэ вэ мистик характерли эсэрлэр белэ дилин көмэji илэ јараныр, мэjdана чыхыр. Дил тарихчини марагланьран hech дэ һемин эсэрин мундэричэси, идејасы, бэдии дэјэри дејил, онун нэ кими дил нэхриндэн гидаланмасы, һемчинин бир сыра сырф дилчилек мэсэлэлэри дүшүндүрүр вэ мэшгүл едир. Мэhз бу сэбэбдэн дэ, «дини-мистик мэзмунлу өсэрлэрдэн һемишэ чэкинмэк, узаг гачмаг олмаз».²

¹ С. Элизадэ. «Шүhэдэнамэ»дэ адлар (исим, сифэт, сај, әвэзлик). нам. дисс. — Бакы, 1965, с. 79.

² Јенэ орада.

КИРИШ

1. Дилин тарихи халгын тарихи илэ сых бағлыдыр. Ичтимай, игтисади, сијаси амиллэрин, һабелэ мэhсулдар гүвшүлэрин инкишафы вэ јуксэлиши дилин инкишафы вэ јуксэлиши демэкдир. Халг тэрэгги етдикчэ, ичтимай һэjат тэkmиллэшдикчэ, дил дэ тэрэгги едир, тэkmиллэшир. Дилин тарихи инкишафы о дилдэ данышан халгын тэфэkkүр тэрзинин, онун тэрэггисинин көстэричиси вэ күзкүсүдүр. Экэр чэмийжэтин инкишафы дили чилала-жыб ону ирэли апарырса, јени-јени кејфијжэтлэрэ зэнкинлэшдирсэ, дил дэ өз нөвбэснндэ чэмийжтэй үзвлэрини мэ'нэви чэхэйтдэн бирлэшдирб бир амал угрунда мүбаризэj сэslэjir. Дил мүбаризэлэр тарихиндэ халгын эн кэсэrlи силаhыдыр. Тэсадүfi дејил ки, мустэбидлэр, ишгалчылар биринчи нөвбэдэ халгын мугавимэт силаhыны — дилини, онун мэ'нэви алэмнин зэнкинлижинин ме'яры олан тарихини элиндэн алмаға чэhд етмишлэр³. Демэли, чэмийжэтин вэ дилин дахили инкишаф ганунлары гырылмаз вэhдэтдэ олуб, бири-дикэрини тамамлаjыр. Бу мұнасибэтлэ В. В. Виноградов нағлы олараг јазыр: «Дилин инкишаф ганунларыны өјрэнэркэн, һэр шејдэн өзвэл дилин тарихи инкишаф ганунауј-ғуналугларынын чэмийжэтин, халгын инкишаф ганунауј-ғуналугларындан асылылығына, дилин инкишафы илэ мұхтэлиf ичтимай һадисэлэрин гаршылыглы әлагэсинэ вэ гаршылыглы асылылығына диггэт етмэк зэруридир. Дилин инкишафынын өсасыны чэмийжэтин инкишафы, будили јарадан вэ бу дилдэ данышан халгын тарихи тэш-кил едир».⁴

Дил тарихчини кэрэk бүтүн бу диалектик ганунауј-ғуналуглары нэзэрэ алсын, өзүнү билаваситэ тэдгиг етдији дөврүн, эсрин мүрэkkэб ичтимай-сијаси һадисэлэри гојнунда һисс етсин. Бунун учун дэ илк нөвбэдэ дил-

³ M. Ибраhимов. Азэрбајчан дили. — Бакы, 1957.

⁴ В. В. Виноградов. Понятие внутренних законов развития языка вообщии системе марксистского языкознания. — «Вопросы языко-знания», 1952, № 2, с. 27.

дахили вә дилхаричи факторлар вәһдәтдә көтүрүлмәли-
дир.

II. Тәзәдларла долу XV әср Азәрбајҹан халгынын тарихинә ән нараһат, ән һәјечанлы илләр, ејни заманда мәһсүлдар гүввәләрин дирчәлиши, елмин, мәдәнијјетин, хүсүсән доғма ана дилинин јүксәлиш дөврү кими дахил олмушдур. Шубһәсиз, бу да әлверишли тарихи-сијаси шәрайтлә, дәрин ичтимаи, иғтисади амилләрлә бағлыдыр.

Бөјүк фатеһ Чинкиз хан кими, Теймур да өз хәләфләри сарыдан хошбәхт олмады⁵. Онун өлүмүндән соңра (1405) гылынчлар, сункуләр күчүнә jaрадылыш гүдрәтли Теймур империјасы тезликлә дағылмаға башлады. Бу да тәбии иди. Чунки бу дөвләтин тәркибинә дахил олан өлкәләр иғтисади чәһәтдән бир-бирилә мөһкәм бағлы дејилди. Белә бир вәзијјәтдә һәмин өлкәләрин сијаси бирлијиндән сөһбәт кедә билмәзди⁶. Нә гәдәр ки, Теймур сағ иди, һәр чүр феодал һәрч-мәрчлијинә, чәкишмәләрә соңгојурду. Лакин онун өлүмүндән соңра вәзијјәт тамамилә дәжишди. Бир тәрәфдән Теймурун варисләри олан ики оғлу, он сәккиз нәвәси һакимијјәт угрұнда гәнлы چарыш-малара башлады, дикәр тәрәфдән дә шәргдән Чин сәр-һәдинә, шымалдан Русијанын мәркәзләринә, гәрбдән Аралыг дәниси санилләринә, чәнубдан Мисир сәрһәддинә گәдәр бөյүк бир әразини әнатә едән империјанын һәр тәрәфиндән феодал мұнарибәләри кәскин шәкил алды⁷. Бу икитәрәфли зәрбә гүдрәтли Теймур империјасыны өлүмчүл һала салды вә онун хәләфләри Түркүстан, Шәрги Иран вә Җәнуби Иранын бир һиссәсіндән башга зәйт олунмуш бүтүн торпаглары бирдәфәлик итириди. Беләликлә, XV әсрин әзвәлләриндә Азәрбајҹанын јаделлиләрдән азад едилмәси, һабелә онун вәнид дөвләт шәклиндә бирләшмәси үчүн соң дәрәчә көзәл имкан јаранды. Чунки бу заман бејнәлхалг аләмдә елә бир гүввә јох иди ки, Азәрбајҹан халгынын мұбариәсинә вә тәшәббүсүнә горху төрәдә иди.⁸

⁵ В. В. Бартольд. Сочинения, т. V (работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов). — М., 1968, с. 175.

⁶ И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке, Сб. статей по истории Азербайджана. Вып. I, Изд. АН Азерб. ССР. — Баку, 1949, с. 153.

⁷ Бах: «Архив Маркса и Энгельса», т. VI. — М., 1938, с. 184.

⁸ Бах: И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке, с. 153.

Ширваншаһ I Ибраһим бу фүрсәтдән истигадә ет-мәји һәзәрдән гачырмады. Чунки бу заман Азәрбајҹан феодаллары ичәрисиндә Ширваншаһлар сұлаләси даһа чох нүфуз малик иди. Ширваншаһ Ибраһимин Азәрбајҹан феодалларыны бирләшdirмәк вә өлкәдә вәнид дөвләт яратмаг тәшәббүсу мүәjjән мүддәт рәғбәтлә гарышыланды. Лакин бу заман Азәрбајҹанын Җәнуб торпагларында Гарагојунлу сұлаләсінин һакимијјәт угрұнда апардығы мұбариզә I Ибраһимин бу тәшәббүсүнү позду. Гарагојунлулар бүтүн рәгибләrinә үстүн қалдиләр вә Азәрбајҹанын Җәнуб торпагларында өз һакимијјәтләрини мөһкемләдә билдиләр.

Гарагојунлу вә Ағројунлу тајфалары һәлә XIII әсрдән башлајараг Азәрбајҹанын Җәнуб торпагларында вә Иран әразисиндә көчәри һәјат сүрүрдүләр. Орта Асијанын оғуз-туркмән тајфаларындан тәрәмиш олан¹⁰ һәр ики сұлалә XIII әсрин ахырларына доғру даһа да јүк-сәлмәјә башлады. Белә ки, Гарагојунлу вә Ағројунлулар Әрзинчан, Сивас, Дијарбәкәр, Күрдустанын Җәнуб вә гәрб тәрәфләриндә олан бир сыра јерләри туатараг, өз дөврләринә көрә бөյүк тајфа иттифаглары јарада билди-ләр.

Гара Маһмуд тәрәфиндән әсасы гојулмуш¹¹ Гарагојунлу сұлаләсінин башында Баһарлы тајфасы дуурруду. Султан Җүсејнин (1372—1382) әмирләриндән бири олан Гара Маһмуд онун өлүмүндән соңра Җәлајирләр дөвләтиндә кәсикнәшән феодал мұбариәләриндән Гарагојунлу тајфаларыны бирләшdirмәк учүн мәһәрәтлә истигадә етди.¹² Лакин әһәмијјәтли бир гүввә кими заһи-рән диггәти чәлб едән Гарагојунлу тајфа иттифагы да-хили зиддијјәтләр нәтичәсіндә XIV әсрдә әсаслы бир мұвәффәгијјәт әлдә едә билмәди. Һәтта 1395-чи илдә мұвәггәти сүгүт етди.¹³ Анчаг Гарагојунлу сұлаләсінин бу сүгүту узун сүрмәди. Белә ки, Гара Йусифин дөврүн-дә Гарагојунлу тајфа иттифагы јенидән јүксәлишә баш-

⁹ Җ. Ибраһимов. Азәрбајҹаны XV әср тарихинә даир очеркләр.— Бакы, 1958, с. 37.

¹⁰ Азәрбајҹан тарихи, I ч. — Бакы, 1961, с. 221; К. Э. Босворт. Мусульманские династии. — М., 1971, с. 221.

¹¹ Фома Метсонски. Теймурләнк вә онун хәләфләринин тарихи. — Бакы, 1957, с. 88.

¹² И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке, с. 157.

¹³ Женә орада, с. 158.

лады вә аз бир вахт ичәрисиндә гүдрәтли дөвләт кими шеһрәтләнди.

Гара Юсиф 21 апрел 1408-чи илдә Азәрбајчаның Сәрдрут дүзәнијиндә Мираншаһын (Тејмурун оғлу), 30 август 1410-чу илдә Тәбрiz јахыныңында Шәниб-Газан дејилән јердә Чәлајирли Султан Эһмәдин үзәриндә парлаг гәләбә чалды вә беләликлә, тарих сәһиесинә гүдрәтли Гарагојунлу дөвләти чыхды. Мәркәзи Тәбрiz олан Гарагојунлу дөвләти 1410-чу илдән башлајараг 1468-чи илә гәдәр Шәрг аләминдә нәлледичи рол ојнады.

Гара Юсифин өлүмүндән соңра (1420-чи ил, 17 ноյабр) Гарагојунлу дөвләтинин дахилиндә һакимијјәт уғрунда кәскин мүбәризәләр башланыр. Әлбәттә, бу چарышмалар дөвләти зәиф салмаја билмәзди. Амма Гара Юсифин хәләфи Чананшаһын һакимијјәти дөврүндә Гарагојунлу дөвләти итмиш шеһрәтини јенидән бәрпа едә билди. Чананшаһ 32 иллик һакимијјәти заманы (1435—1467) һәр чүр феодал чәкишмәләринә вә дахили дидишмәләрә сон гојду, гүдрәтли дөвләт јаратмага мүвәффәг олду.

XV эсрин 50-чи илләриндән башлајараг Гарагојунлу вә Афгојунлу тајфа иттифаглары арасында кедән мүбәризә даһа кәскин шәкил алды. Даҳиلى зиддијјәтләр, феодал чәкишмәләри вә дидишмәләри Гарагојунлу дөвләтини зәйфләтди ки, бу да, Афгојунлу Узун Һәсәнин Гарагојунлу сұлаләси үзәриндәки гәләбәсини хејли асанлашдырыш олду. 1467-чи илин мај аյында Ермәнистаның чәнуб тәрәфиндәки Муш дүзүндә Гарагојунлу вә Афгојунлу гүввәләри үз-үзә кәлди. Ганлы дөјүшләр Афгојунлу Узун Һәсәнин гәләбәси илә нәтичәләнди. 80 јашлы Чананшаһ өзу дә бу дөјүшләрдә фачиәли сурәтдә һәлак олду¹⁴.

Беләликлә, Афгојунлу дөвләти бу дөврдән е'тибарән Гарагојунлу сұлаләсими тарих сәһиесиндән сыйышдыра-
гы, өз һөкмранлығыны бергәрар етди (1468—1502).

Афгојунлу сұлаләсиминың башында Бајандури тајфасы дурурду. Орта эср тарихчиләrinin вердији мәлумата көрә, бу сұлаләнин әсасыны Пәhlәwan бәј гојмушшур (1370—1398).¹⁵

Афгојунлу тајфасы Узун Һәсәнин дөврүндә (1453 —

¹⁴ И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке, с. 168; К. Э. Босворт. Көстәрилән эсәри, с. 221—222

¹⁵ Ч. Ибраһимов. Көстәрилән эсәри, с. 65; К. Э. Босворт. Көстәрилән эсәри, с. 223.

1478) даһа гүдрәтли бир дөвләт һалына қәлди ки, Шәргин вә Гәрбин бир чох өлкәләри онунла һесаблашмаг мәчбуријјәтindә галды.

Бачарыглы сәркәрдә, XV эсрин ән көркәмли дөвләт хадимләrinдән бири олан Узун Һәсән һәр чүр феодал чәкишмәләринә сон гојду. Гарагојунлу дөвләтинин зәифләмәсindән истифадә едән бир чох јерли феодаллар онун бөјүк нүфузу илә һесаблашмалы олду.¹⁶

Пајтахты Тәбрiz олан Афгојунлу дөвләти Қүрүн чәнубундакы бүтүн Азәрбајчан торпагларыны, Ермәнистаны, Қүрчустаны, Қүрдүстани, Дијарбәкли, әрәб Ирагыны, Киландан, Мазандарандан вә Хорасандан башга Иранын галан вилајэтләрини өз һакимијјәти алтына ала билди.¹⁷

Османлы Түркијесини, набелә Теймуриләри ләрзәјә салан Афгојунлу дөвләти Узун Һәсәнин өлүмүндән соңра сон дәрәчә зәифләди. Беш варис, беш хәләф таҳт-тач уғрунда ганлы چарышмалара башлады. Јенидән дахили феодал мүһарибәләри шөвглә аловланды. Лакин бу ганлы дидишмәләрә Узун Һәсән оғлу Іагуб Мирзә соң гојду. Белә ки, о, 15 июл 1478-чи илдә Хој јахыныңында бөјүк гардашы Ҳәлил Мирзәни мәглуб етди вә Афгојунлу таҳт-тачына саһиб олду.¹⁸

Султан Іагубун 12 иллик һакимијјәти дөврүндә (1478—1490) Афгојунлу дөвләти јенидән чичәкләнмәjә башлајыр. Бу илләр Азәрбајчан халгынын тарихиндә гисмән сакит, әмин-аманлыг илләри кими тарихчиләр тәрәфиндән гијмәтләndирилир. Лакин Султан Іагубун фачиәли өлүмү сүкут бузуну гырды вә һакимијјәт уғрунда кедән ганлы мүһарибәләр үчүн бир сигнал олду. Жалныз буңу көстәрмәк кифајетdir ки, јерли феодаллар 10—12 ил әрзиндә (1490—1502) 8 нәфәр шаһзадәни ајры-ајры вахтларда Афгојунлу таҳтына чыхармышлар.¹⁹

Бүтүн бу амансыз چарышмалар, даҳиلى зиддијјәтләр вә феодал дидишмәләри XV эсрин соңуна доғру гүдрәтли Афгојунлу дөвләтини сон дәрәчә сарсыйты. XV эсрин орталарындан башлајараг гүввәтләнмәkә олан Сәфәвиләр сұлаләси Афгојунлу дөвләтинин бу сүгутун-

¹⁶ Б. Н. Заходер. История Восточного средневековья. — М., 1944, с. 143; К. Э. Босворт. Көстәрилән эсәри, с. 224.

¹⁷ Азәрбајчан тарихи, I, с. 223.

¹⁸ И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке, с. 172.

¹⁹ И. П. Петрушевский. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу. Сб. статей по истории Азербайджана, вып. 1. — Баку, 1949, с. 148.

лан истифадә едәрәк, һакимијјәти өз әлинә ала билди. Беләликлә, тарих сәһиесинә Сәфәвиләр сулаләси гәдәм басды.

Бу сулаләнин ән бөյүк һөкмдары Шаһ Исмајыл 1502-чи илдә Сәфәвиләр дәвләтинин әсасыны гојду.

Сәфәвиләр дәвләти 10 ил мүддәтиндә Аффојунлуларын һакимијјәт сурдују бүтүн әразини өз әлинә алдыры кими, сонралар Ширваншашлары да ортадан галдырмала мүвәффәг олду. Беләликлә, 1538-чи илдән етибарән ванид мәркәзләшмиш Азәрбајчан дәвләти јаанды.

Бу мә'лум тарихи фактларын гысача хүласәсиндән көрүндују кими, XV әсрин сонуна гәдәр Азәрбајчанда бир сыра дахили мұнарибәләр баш версә дә, өлкә, әсән, харичи истилалардан азад бир вәзијјәтдә галыр. Орта Асија феодаллары вә османлыларла кедән кичик тоггушмалар нәзәрә алышаса, өлкәнин харичи тә'сирдән азад бир вәзијјәтдә јашамасы онун иғтисади, мәдәни һәјатына сөн дәрәчә мүсбәт тә'сир қөстәрир.

XV әсрдә Азәрбајчанда мәһсүлдар гүвәләрин јүксәлиши нәзәрә ҹарпыр. Өлкә иғтисади ҹәһәтдән хејли ирәлиләјир. Шамахы, Бакы, Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван, Эрдәбил, Марага, Султанијјә кими орта әср шәһәрләри елмин вә мәдәнијјәтин мәркәзи олур. Итирилмиш шәһрәт јенидән бәрпа едилир вә кери гајтарылыр. Беләликлә, әvvәлләрдә олдуғу кими, XV әсрдә дә Азәрбајчан елми, мәдәнијјәти вә әдәбијјаты дәврүн ичтимай-игтисади вә сијаси һәјатына уйғун олараг инкишаф едир.

III. XV әсрдә јазыб-јаратмыш бир чох гүдрәтли сәнэткарлар, алимләр, әгл вә зәка саһибләри — Бәдәрдин Әмир Сејид Әһмәд, Кәмаләддин Һүсеји ибн Хачә Шәрәфәддин Әбдулһәг, Сејид Јәһја Ширвани, Юсиф Зијафәддин Ширвани, Әбдулмәчик Ширвани, философалим Җәлаләддин Мәһәммәд Дәвани, Әбдул Һејдәр Астарабади, тарихчиләрдән Идрис ибн Һусамәддин, Фәзлуллаһ ибн Рузбахан, дәврүн танынмыш хәттатларындан олан Шәмсәддин Мәһәммәд вә Һүсеји Тәбризи, нәггашлыгда ад чыхармыш Садыгбәј Нәггаш Тәбризи, Уста Ариф Тәбризи, Уста Муса, Уста Мирәли, көркәмли фырча устасы, Шәргин Рафаели несаб едилән Кәмаләддин Беңзәд, тарихчи Хондәмириң мусиги аләмийнин Давуду адландырығы мусигишунас Марагалы Хачә Әбдулгадир вә башгалары нәинки Азәрбајчанда, еләчә дә вәтәнин һүдудларындан чох-чох узагларда мәшһүр олмуш, бүтүн Шәрг өлкәләринә сәс салмышлар. Тәбриз-

дә мөвчуд олан Дәвләтхана, Көј мәсчид, Нәсиријә мәдәрәсәси вә хүсүсән мөһәтәшәм «Иәштбәништ» сарај комплекси, Бакыдакы әзәмәтли Хан сарајы, Әрдәбил шәһириндәки Шејх Сәфи мәгбәрәси мәһз бу дәврүн ән көзәл сәнэт нүмунәләридир.

IV. XV әср әдәбијјат аләминдә дә өз сөзүнү деди. XIII әсрдән башлараг яни истигамәтдә инкишаф едән Азәрбајчан әдәбијјаты бу дәврдә яни имтијазлар газанды, мүндәричәси ҹохчәнәтли олду, тәзә нәфәс, яни кејијјәт вә мотивләр несабына зәнкинләshedи.

XV әср әдәбијјатымыз башга бир ҹәһәтлә дә сәчијјәвидир. Белә ки, зәманәсинин гүдрәтли сөз усталары илә janashы, шаһлар вә султанлар да бабаларындан фәргли олараг ана дилинә хор баҳмамыш, онун кәрәклилијини баша дүшмүш, доғма ана дилиндә көзәл сәнэт нүмунәләри јаратмышлар. Бу мә'нада Гарагојунлу Ҷаһаншәһ, Сәфәви дәвләтинин баниси Шаһ Исмајыл кими гүдрәтли һөкмдар-сәнэткарлар фикримизә чанлы субуттур.* Һәммин һөкмдарларын әдәбијјата мудахиләси, һөкмдарлыг вә шаирлик исте'дадынын вәһдәти профессор Т. Начыјевин дедији кими, Азәрбајчан дилинин хошбәхтлији илә нәтичәләнир.²⁰

Мә'лумдур ки, тарих бөйүк һөкмдарларын, улу шаһларын вә гүдрәтли султанларын тарихи дејил, даһи сәнэткарларын тарихидир, онларын ады илә бағлыдыр. XII әср Низами, XIV әср Нәсими, XVI әср Фүзули әсри кими халгымызын тарихинә, бәшәријјәтин бәдии фикир дүнjasына дахил олмуш вә бизи бүтүн аләмә танытмышдыр. Һалбуки, XV әсрдә бу даһиләрлә бир сырода чиинчиинә дура билән елә бир сәнэткар қөстәрмәк чәтиндир. Әлбеттә, бу да сәбәбсиз дејилдир.

а) Гәтл вә гарәтләр, гыргын вә таланлар, арасы кәсилемәјән ганлы феодал мұнарибәләри, һәјатын бүтүн сәнэтләриндә олдуғу кими, елмин, мәдәнијјәтин вә әдәбијјатын да инкишафына сарсыдычы зәрбә вурду. Ф. Енкелс јазыр: «Һәр дәфә, аз мәдәни халг галиб кәлдикдә, ај-

* Гејд: Мараглыдыр ки, ejni мәнзәрә XV—XVI әср классик өзбәк әдәбијјатында да мушаһидә едилир. Бу баҳымдан Тәјмуриләр сулаләсіндән олан Султан Һүсеји Бајгараны вә Султан Заһирәддин Мәһәммәд Бабуру ѡада салмаг кифајәтдир.

²⁰ T. Начыјев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. — Бакы, 1976, с. 121.

дындыр ки, игтисади инкишаф процеси позулур вэ чохлу мигдарда мәһсүлдар гүввәләр мәһв едилир».²¹

Истилалар, дүшүнән бејинләри күтләшdirди, дујан гәлбләри, јазан әлләри, данышан дилләри аз гала дубиндән гопарды. Заманын әгл вэ зәка саһибләри дијарбадијар дидәркин дүшдү. Беләликлә, әдәбијјат өз меңвәриндән ојнады, сусуз дәјирмана бәнзәди.

б) XV әср әдәбијјат тарихимиздә ән аз өјрәнилмиш, гаранлыг сәһифәдир. Һәлә бир чох сәнәткарлар әсрләrin гаты думанлары архасында кизләнмәкдәdir. Онлары үзэ чыхармаг, итиб-батмыш, гәриб елләрдә сәркәрдән кәзән әсәрләри дөврүн мүһакимәсинә вермәк әдәбијјат тарихчиләrimizin гаршысында дуран ән үмдә вәзиfәләрдәндир. Бунун үчүн дә, халгымызын һәр чүр мәнәви зәнкинлијини мәнимсәмиш, өз малы етмиш, ағушунда кизләтмиш бир чох харичи архивләр, китабханалар, музейләр (Дрезден, Берлин, Британия, Париjs, Истанбул вэ с.) арашдырылмалы вэ мүтәхәссисләrin сәрәнчамына верилмәлиdir. Унутмаг лазым дејиллар ки, XV әсерин бир чох сөз усталары өмүрләrinин сон күнләrinи Туркиjәдә, башга Шәрг өлкәләrinдә баша вурмуш вэ јарадычылыгларынын камил дөврү мәһz о мүһитә дүшмүшдүр. Ирәлидә дејилди кими, онларын јазыб-јаратдыглары әсәрләrin чоху һәлә дә бизә бәлли дејил вэ һәмин дидәркинләр өсл саһибләрини көзләjir. Онлар әлдә олмадан XV әср әдәбијјаты нағында гәти сөз демәк чәтиндир.

Бүтүн бунларла бәрабәр Чинкиз ханларын, Теймурларын һүчуму, төрәтмиш олдуғу амансыз вәһшиликләр елм, мәдәнијјет очагларыны тамамилә сөндүрә билмәди. Гәтл вэ гарәтләrin, сиври гылынчларын дүшүнән бејинләри, нағг дејән сәсләри сусдурмаға күчү чатмады. Халг одлар, аловлар гојнунда өз мәдәнијјетини, әдәбијјатыны гурду, јаратды вэ кәләчәк нәсилләр үчүн бир төһфәтәк көз бәбәji кими горујуб сахлады. Гылынчлар жалныз торпаглар вэ шәһәрләр, бағлар вэ зәмиләр үчүн өз гынындан чыхмады. Мадди сәрвәтләрлә бәрабәр халг һәм дә өз мәнәвијјатынын ифадәси олан мәдәнијјет вэ сәнәтиниң әдәбијјат вэ дилиниң мудафиәсинә галхды.²² Бу истилалар дәрди бир, әзабы бир олан Шәрг халгларыны, заманын гүдрәтли сәнәткарларыны, елм хадимләри-

ни, алимләри бир-биринә јаҳынлашдырыды. Чиндән Ми-сир сәрһәддинә гәдәр бүтөв бир әразидә јашајан инсанлар бир-биринә бағланды, онлар арасында бир көрпү салынды.

V. Нәсәноғлу, Сули Фәгиһ, Йусиф Мәддаһ, Эрзурум-лу Мустафа Зәрир, Гази Бүрнанәддин, Нәсими кими гүдрәтли сөз усталары тәрәфиндән әлчатмаз зирвәләрә галдырылан Азәрбајҹан әдәби дили XV әсрдә јени јүк-сәлиш мәрһәләсинә гәдәм гојду. Өлкә дахилиндәki һәр-тәрәфли дирчәлиш өз мадди тәзәнүүрүнү дилдә экс етдири. «Дил инсанларын даһа фәал ичтимай фәалијјэт көстәрдикләри бир дөврдә зәнкинләшир вэ дәјишир» М. Гор-ки). А. И. Ефимов нағлы олараг јазыр: «Милли дилләrin формалашмасы, онун дахилиндә баш верән әсаслы дәјишикликләр чәмијјетин сијаси вэ игтисади һәјатынын инкишафындан асылыды».²³

XV әсрдә Азәрбајҹан дилиниң һүдудлары даһа да кенишләndi. Белә ки, шималдан Дәрбәнд, гәрбдән Ана-долу, чәнубдан Иран көрфәзинә гәдәр бүтөв бир әрази Азәрбајҹан дилини аудиторијасы иди. Гарагојунлу вэ Ағгојунлуларын һөкмранлығы заманы сарајлара јол тапан Азәрбајҹан дили XV әсрдә истәр бир үнсијјет васитәси кими, истәрсә дә ше'р, сәнәт дили олмаг е'тибары илә бүтүн ағырлығы өз чијине алды. Беләликлә дә, онун (Азәрбајҹан дилиниң) мәдәни ролу Жахын вэ Орта Шәргдә дурмадан артмаға башлады.

Үмумхалг дили әсасында формалашан әдәби дилимизин тәркиб һиссәси олан XV әср Азәрбајҹан әдәби дилини нормалашмасы вэ сабитләшмәси үчүн сечмә вэ әвәз-етмә ишиндә мәнбә олараг Ширван, хүсусен Тәбрiz диалекти әсас көтүрүлмүшдүр. Доғрудур, XV әсрдә әдәби дилин грамматик нормалары ичәрисинде башга групп диалект вэ шивәләри дә (шәрг, гәрб, хүсусилә чәнуб груп) аз вэ ја чох дәрәчәдә рол ојнамышдыр. Лакин тәдгигатлар көстәрир ки, истәр фонетик, истәрсә дә грамматик хүсусијјетләrin дәгигләшмәсindә вэ сабитләшмәсindә Тәбрiz шивә хүсусијјетләри ме'jar олмушдур. Элбәттә, Тәбрiz шивәсинин белә бир һәлледичи рол ма-лик олмасы тәсадуфи характер дашымыр. Бунун игтисади, ичтимай, сијаси вэ мәдәни көкләри вардыр.

²¹ Ф. Енкелс. Анти-Дүринг.—Бакы, 1953, с. 172.

²² М. Ибраһимов. Көстәрилән эсәри, с. 6.

²³ А. И. Ефимов. История русского литературного языка.—М., 1961, с. 3.

Дилчиллик әдәбијатында көстәрилдији кими, әдәби дилдә сечмә вә әвәзетмә әмәлијаты нә там ваҳташыры (јәни һәр әсрдә, яхуд ики әсрдән бир), нә дә кортәбии (неч бир әсас сәбәб олмадан) бир просеседир.²⁴ Әксинә, бу вә ja башга дөврүн әдәби дилиндә бир яхуд ики шивәнин үстүнлүк газанмасы халгын етник тәркибиндә баш верән дәжишикликләрлә, набелә шәһәрин сијаси-игтисади инкишафы, һәмин шәһәрдә әналини топланмасы, әнали ичәрисиндә тәбәгәләшмә кетмәси, бөյүк шаир вә јазычыларын фәалијјәт көстәрмәси вә с. амилләрлә әлагәдардыр.²⁵

Тарихдән мә'лумдур ки, Тәбриз әсрләр боју Яхын вә Орта Шәрг халгларынын игтисади вә мәдәни һәјатында һәлледичи рол ојнамыш, бир чох гүдрәтли дөвләтләrin вә сулаләләрин — Елдәкизләр (1175—1225), Елханиләр (1265—1305), Чобаниләр (1340—1357), Чәлајирләр (1360—1410), Гарагојунлулар (1410—1468), Ағројунлулар (1468—1502), Сәфәвиләр (1502—1548) — пајтахты олмушдур.²⁶ Мәһз бу сәбәbdәn дә орта әср тарихчиләри (Гәмдүллаһ Гәзвини вә б.) һаглы олараг Тәбризи Яхын вә Орта Шәргин пајтахты адландырмышлар.²⁷ Тәбрiz һәм дә Гәрвә вә Шәрг арасында ән бөйүк көрпү иди. Хәзәр дәнисини Гара дәнислә, Гафгазы Иран вә әрәб өлкәләрилә.govушдуран җеканә ѡол бурадан кечирди. Тәбрiz, Астара, Әрдәбил, Хој, Әрзурум, Трабзон ѡолуну Техран, Гәзвин, Зәнчан, Мијан, Чулфа, Ирәваң, Тифлис вә Загафгазија илә бирләшdiriridi.²⁸ Бөйүк тичарәт мәркәзләри вә лиман шәһәрләри олан Һәштәрхан (1395), Бағдад (1400) Тәјмурун истилачы гошунлары тәрәфиндән дағылдыгдан соңра Тәбризин ики дүнja арасында ојнадығы һәлледичи рол даһа да артды. Беләликлә, ти-

²⁴ С. Элизадә. Көстәрилән әсәри, с. 26.

²⁵ Јенә орада.

²⁶ Бах: И. П. Петрушевский. Из героической борьбы Азербайджанского народа XIII—XIV века. Изд. АзФАН. — Баку, 1941, с. 5; Јенә онун. Государства Азербайджана в XV веке, с. 193; М. Шәрифли. Азәрбајҹан халгынын монгол истилачыларына гаршы мүбәризәси тарихиндән. — Бакы, 1944, с. 4; А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. — Баку, 1956, с. 289; О. А. Эфендиев. Образование азербайджанского государства сефевидов в начале XVI века. — Баку, 1961. с. 56.

²⁷ Бах: И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе 1571—1573 г., Сб. статей по истории Азербайджана, вып. 1. — Баку, 1949, с. 215.

²⁸ Бах: О. Эфендиев. Көстәрилән әсәри, с. 56.

чарәтиң бүтүн ағырлығы Тәбризин чијиниң дүшмүш олду ки, бу да, XVIII әсрә гәдәр давам едир.²⁹

Тәбрiz һәм дә ше'рин, сәнәтиң бешижи иди. Гарагојунлулар, Ағројунлулар, хүсусән Сәфәвиләр сарајы сөзүн һәгиги мә'насында јени истигамәтдә вүс'әт тапан әдәбијатын, поезијанын мә'бәдкаһына чеврилмишди ки, дөврүн гүдрәтли сөз үсталары, алымләр, әгл вә зәка саһибләри мәһз бу әдәби мәчлисләрә топланмыш, Азәрбајҹан әдәби дилинин ән көзәл нұмунәләрини бурада языб-јаратмышлар.

Бүтүн бу башлыча сәбәбләр әдәби дилин нормалашмасында Тәбрiz шивә хүсусијјәтләринин үстүнлүjүнү тә'мин етмишdir.

XV әср Азәрбајҹан әдәби дилин нормалашмасында вә сабитләшмәсindә сечмә вә әвәзетмә ишинде Тәбрiz шивә хүсусијјәтләри әсас көтүрүлсә дә, еләчә дә дикәр түрк дилләринин үнсүрләри дә бу просесдә аз вә ja чох дәрәчәдә иштирак етмиш, дилин истәр фонетик, истәрсә дә грамматик гурулушунда өз әксини тапмышдыр. Фикримизи исbat етмәк учун бә'зи тарихи һәгигәтләри ѡада салаг.

Тарихдән мә'лумдур ки, истилачылар, мүстәбидләр ишғал етдикләри әразидә өз һәкмранлыгларыны бәргәрар етмәк, набелә өзләrinә дајаг јаратмаг мәгсәдилә өлкә дахилинә һәмишә күлли мигдарда инанылмыш әнали көчүрмүшдүр. Бу, тарихбоју белә олмушдур. XIII әсрдә түрк-монгол тајфалары Азәрбајҹаны зәйт етди. Тәбиидир ки, истила едилмиш әразијә чохлу мигдарда әнали көчүрүлүб кәтирилмәли иди. Белә дә олду. XIII әср башдан-баша түрк-монгол тајфаларынын Азәрбајҹана ахын етдикләри илләрdir. Орта әср тарихчиләрindән Нәсәвинин вердији мә'лумата көрә Җәлаләддинин һәкмранлыг илләрindә 50 мин гыпчаг айләси Дәрбәндә яхынлашмышды.³⁰ Еһтимал ки, онларын әсас һиссәси Азәрбајҹанда галыб јашамаға башламышдыр. Елхан Аргунун дөврүндә (1282—1291) шималдан Азәрбајҹана 300 түрк әналиси кәлмишdir.³¹ Умумијјәтлә, Елханиләр XIII әсрдә Орта Асијадан Азәрбајҹана тәгрибән 200 мин түркдилли аилә көчүрмүшләр. Бунлар гачар, әфшар, падар, чобани, чәлаири, баһарлы, бајандури вә с. тај-

²⁹ Бах: Ҥ. Дәлили. Тәбрiz базары. Елм вә һәјат, 1970, № 8, с. 26.

³⁰ Бах: Азәрбајҹан тарихи, I ч., с. 208.

³¹ Јенә орада.

фалардыр. Онлар эсас е'тибарили Азэрбајчанын чөнуб-хиссесинде, набелә Қәнчә, Ширван вилајетләриндә вә Мугандада јерләширилмишdir.³² Лакин заман кечдикчә бу көчәри түрк тајфалары Азэрбајчан халгы тәрәфиндән ассимилијасија уғрамыш вә халгын етник тәркиби ичәрисиндә эријиб кетмишdir.³³ Ф. Енкелсин тә'бириңчә десәк, «ишғал узун сурдукдә, аз мәдәни олан ишғалчы ән чох һалларда ишғал едилен өлкәнин даһа јүксәк «тәсәрруфат вәзијәтинә», онун ишғалдан сонракы шәклин-дә уйғуллашмаға мәчбур олур».³⁴

XV әсрдә бүтүн бу түркдилли тајфалар (шамлы, румлу, устачлы, тәкәли, әфшар, гачар, зүлгәдәр, баһарлы, бајандури, газахлы, әсири, гашгарлы, инанлы, бычагчы, гаракөзлү, гарапапаг — яхуд тәрәкәмә вә с.) Гарагојунлу вә Ағгојунлу сұлаләләри әтрафында сых бирләшәрәк јаделлиләрә гаршы мұбаризәје гошуулушлар. Өзлүүндә аjdындыр ки, бир бајраг алтына топлашан бу тајфаларын дил фактлары да Азэрбајчан дили илә гајнаый гарышмалы вә онун ичәрисиндә әrimәли иди.

XV әсрдә Азэрбајчан дили вә әдәбијаты гәдим чыгатай вә эски өзбек дилинин тә'сириң мә'рүз галыр. Бу нә илә изаһ олuna биләр?

Тарихдән мә'лумдур ки, XV әсрин икинчи жарысында Һерат Жаҳын вә Орта Шәргдә ән бөյүк мәдәнијәт мәркәзләрини белә көлкәдә гојду. Һүсеји Бајгара вә Элишир Нәванин башчылыг етди. Һерат әдәби мәктәби жаҳын вә узаглар үчүн тәһсил очағы, бир өрнәк олду. XV әсрдә јазыб-јаратмыш бир сырға Азэрбајчан шаирләри (Бәсири, Кишвәри, Зијаи, Хүлги, Аллахи, сонралар Шаһ Исмајыл сарајына жаҳын олмуш Шаһгулу бәј, Сүсәни бәј, Пәри Пејкәр вә б.) мәһз бу мәктәбин јетиштирмәләриди. Һәмин сәнэткарлар вәтәнә дөнәндә Бајгара вә хүсусән Нәванин тә'сириңдән хилас ола билмәмиш, өз јарадычылыгларында чыгатај вә эски өзбек әдәбијаты үчүн характерик олан формалары кениш јер вермишләр.

Демәли, XV әсрдә Азэрбајчан дилинин истәр лүгәт тәркибиндә, истәрсә дә грамматик гурулушунда гәдим уйғур, гыпчаг, чыгатај вә эски өзбек дили үнсүрләринин

³² Азэрбајчан тарихи, I ч., с. 208.

³³ Бах: И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке, с. 185.

³⁴ Ф. Енкелс. Анти-Дүринг, с. 172.

өз әксини тапмасы һеч дә тәсадүфи характер дашымашышдыр. Џери кәлмишкән бир чәһети дә гејд етмәк истәрдик.

XV әсрдә Азэрбајчан әдәбијатынын инкишафы учүн кениш мејдан ачылса да, бу дөврдә јазыб-јарадан сәнэткарларын талеji бир чох сәбәбләрә көрә кәдәрли вә ачыначаглы олмуштур. Тарих сәһнәсindә тез-тез башверән сијаси дәжишиклеләр жалныз өлкәнин вә дөвләтиң мүгәддәрләртән дејил, еләчә дә шаир вә сәнэткарларын да талеji һәлл еиди.

Гарагојунлу дөвләтиң сүгутундан сонра бу сарајда јашајыб-јарадан сәнэткарлар Ағгојунлулар сарајына чәлб олунду. Лакин Ағгојунлуларын да мөвгеji мөһкәм дејилди. Онлар тарих сәһнәсindә өз јерләрини Сәфэвиләр дөвләтиң вермәк мәчбурийјәтindә галдылар. Беләликләр, шаир вә сәнэткарлар Хәтаи ше'р мәчлисисин әтрафында чәмләнмиш олду. Шаһ Исмајылын өлүмүндән сонра Түркијә торпағына бөјүк бир ахын мушаһидә олунур. Шаирләrin бир һиссәси өлкәдә башвермиш сијаси наисәләрлә разылашмадығындан өз вәтәнини тәрк едир, дикәр һиссәси исә Азэрбајчанын мүһүм мәдәнијәт мәзкәзләрини мүвәggәti ишғал етмиш Османлы дөвләти тәрәфиндән зорла Түркијәт көчүрүлүр. Һамиди, Һашими, Сурури, Шаһи, Бәсири, Һәбиби, Хәлили, Матәми, Арифи, Гасими, Күлшәни, Бидари, Пәнахи Һафизи, Хәзани, Һәсири, Мир Гәдири кими зәманәсисин гүдрәтли сөз усталары өмүрләринин сон күнләрини Түркијә торпағында баша вурмуш вә султан сарајларында жаһајыб јаратмышлар.³⁵

Көрүндүjү кими, XV—XVI әсрләрдә Азэрбајчан шаирләри, Һерат, Гарагојунлу, Ағгојунлу, Сәфэвиләр вә Түркијә султанларынын сарајлары арасында бир нөв сәркәрдан вәзијәтдә галмышлар. Бу бахымдан Бәсири јарадычылығыны јада салмаг кифајәтдир. I мәрһәлә — Һерат әдәби мәктәби, II мәрһәлә — Азэрбајчан мүһити, III мәрһәлә — Түркијә торпағы —сон күнләр; уч әдәбијат, уч тә'сир. Башга бир мисал: Һәбиби—Султан Іагуб сарајы, Ҳәтаинин ше'р мәчлиси, Түркијә мүһити — битмәкдә олан өмрүн сонунчу илләри. Онларча белә характерик мисаллар кәтирмәк олар. Мәһз бу сәбәбдән дә XV—XVI әср Азэрбајчан әдәбијаты вә хүсусән әдәби диллә мәшғул олан һәр бир тәдгигатчы илк нөвбәдә

³⁵ Азэрбајчан әдәбијаты тарихи, I ч., 1960, с. 299.